

ANDRZEJ B. ZAKRZEWSKI (Warszawa)

Paradoksy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI-XVIII w.

W ciągu kilkuset lat istnienia związków polsko-litewskich, o różnej zresztą intensywności, można zaobserwować zbliżanie się ustrojów, w mniejszym stopniu również praw, Korony i Litwy. Na proces ten składało się zarówno upodabnianie wynikające ze zbliżonych potrzeb, jak i recepcja. Litwa, podobnie jak Polska i wiele innych państw, uzyskiwała tym ostatnim sposobem niektóre instytucje prawne i ustrojowe. Początkowo przyjmowała je z podległych litewskim władcom ziem ruskich, później – z sąsiedniego państwa krzyżackiego¹. Wielkie Księstwo Litewskie, wiążąc się z Koroną, zapożyczało niektóre rozwiązania funkcjonujące na jej terytorium². Nie zawsze były to instytucje polskie: w 1387 r. Wilno przejęło prawo niemieckie z Krakowa. Czasem znów, wedle słów Stanisława Kutrzeby: *pod formą już zachodnią spotyka się rdzennie ruską treść*³. Kwestia recepcji rozwiązań zastosowanych podczas kilkusetletniej modernizacji Wielkiego Księstwa rodzi więc wiele wątpliwości⁴ i jest nader poważnym problemem badawczym.

Pierwszym paradoksem było to, że reformy ustrojowe przeprowadzone w celu wyrównania pozycji Litwy wobec Korony upodabniały do siebie obie części federacji. Stwarzało to warunki sprzyjające unifikacji.

Proces unifikacji prawno-ustrojowej nabrał tempa w połowie XVI wieku. Było to po części efektem długotrwałego nacisku szlachty litewskiej, żądają-

---

¹ Kwestie krzyżackiej genezy poszczególnych instytucji – jak choćby *działka czy służby* – budziły jednak żywą dyskusję, zob. J. Jurkiewicz, *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVII wieku*, Poznań 1991, s. 30 n., 52 n.

² Stąd też – z pewną przesadą – epokę od końca XIV wieku do 1569 r. Stanisław Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*. t. II: *Litwa*, Lwów 1914, s. 2, nazwał, *okresem recepcji urzędzeń polskich*. Określenie to obwarował jednak szeregiem zastrzeżeń, op. cit., s. 33.

³ St. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwą. Problem i metoda badania*, Kraków 1911, s. 17.

⁴ Zwróciła na nie uwagę I. P. Starostina, *Sudiebnik Kazimira 1468 g.*, „Driewniejszyje gosudarstwa na tterritorii SSSR” R. 1988-1989, s. 243-279.

cej dla siebie praw szlachty koronnej⁵. Od 1566 r. wprowadzono w Wielkim Księstwie strukturę sądownictwa, wzorowaną na koronnej. Zaznaczyła się wówczas racjonalność – typowa dla litewskiej recepcji, a nieosiągalna w Koronie. Wtedy też ujednolicono skomplikowaną strukturę jednostek podziału terytorialnego. Wprowadzono powiat – okręg nie tylko, jak w Koronie, sądowy, ale również sejmikowy, administracyjny i wojskowy. Za ledwie trzy lata po Polakach Litwini uzyskali Trybunał⁶.

Konstytucje z lat 1589–1590 zapowiadały, jak sędzi Anna Filipczak-Kocur – *rewizję nadań*, były więc próbą wprowadzenia do Wielkiego Księstwa egzekucji dóbr, zabronionej przez unię lubelską. Zauważał to z niepokojem Krzysztof Despot Zenowicz, sporządzając w 1611 r. testament: *A to dla przyszłych ściślejszych wieków, które nastawają, iż jako mówią: movent lapidem ludkowie wichrowaci, kancerując prawa i szlacheckie przywileje. K'temu i tego się obawiam, a jako bym już na to i patrzył sam, to jest egzekucyi, która się do Litwy wkradzywa et per fors wyrzywa (dla słabej ostrożności starszych naszych) –*⁷. Wskutek oporu zainteresowanych panów litewskich próba ta, pomimo zaangażowania szlachty, upadła⁸.

Z dużymi oporami przyjmowali też Litwini reformy podatkowe, zwiększające ich obciążenia fiskalne. Kwarta, sporadycznie wypłacana za Zygmunta III, jako podatek stały pojawiła się za Władysława IV, nie przynosząc zresztą skarbowi założonych wpływów. Choć niektóre sejmiki akceptowały ten podatek, zwyciężył opór dzierżawców królewskich, *przeważnie magnackiego pochodzenia*⁹.

Dopiero po śmierci Zygmunta III Litwa przyjęła organizację bezkrólewia, analogiczną do koronnej. W tej epoce wyrównano też kompetencje referendarzy koronnych i litewskich. Ci ostatni otrzymali również głos doradczy w senacie i własną jurysdykcję¹⁰. W 1635 r. – po wcześniejszych staraniach Litwinów¹¹ – przyznano pieczętarzom: kanclerzowi i podkanclerzemu Wielkiego Księstwa miejsce w senacie, po marszałku wielkim litewskim, przed marszałkami nadwornymi. Było to zresztą powtórzenie postanowień unii lubelskiej¹². Wtedy też, wskutek żądań szlachty litewskiej, chcącej wyrównania

⁵ Zob. A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August król polski i wielki książę litewski, 1520–1562*, Warszawa 1996, s. 290.

⁶ V. Raudeliūnas, H. Wisner, *Z dziejów Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego 1581–1648*, „Kwartalnik Historyczny” (dalej: KH) LXXXIII: 1986, z. 4, s. 947 n., tamże literatura.

⁷ U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1992, s. 110–111.

⁸ A. Filipczak-Kocur, *Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów, 1587–1648*, Wrocław 1994, s. 13–20.

⁹ A. Filipczak-Kocur, op. cit., s. 40–43.

¹⁰ T. Wasilewski, *Wielkie Księstwo Litewskie w dobie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795)*, „Lithuania” nr 1: 1990, s. 72.

¹¹ Zob. J. Seredyka, *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632)*, Opole 1978, s. 88.

¹² *Volumina Legum* (dalej: VL) III, 866, VL II, 777.

hierarchii urzędów ziemskich obydwu części Rzeczypospolitej, wprowadzono nowe – analogiczne do koronnych – urzędy: podczaszego, cześnika, skarbnika, miecznika i podstolego¹³. Litwini chętniej przyjmowali urzędy i tytuły istniejące już w Koronie, niż pozbywali się własnych i dawnych. Uporczywie bronili więc na sejmie 1638 roku *tytułów starożytnych* – używanych przez kniaziów Wielkiego Księstwa przed unią lubelską. Magnaci litewscy potraktowali propozycję ich zniesienia jako zamach na warunki unii lubelskiej, choć chodziło przecież o ich partykularne interesy¹⁴. Szlachta litewska domagała się z kolei, aby *dla porównania Narodu*¹⁵ obsadzano opróżnione urzędy litewskie, jeśli nadano – analogiczne – koronne.

Ustrój obu państw upodabniał się, jak już wspomniano, nie tylko drogą recepcji. Podobne problemy prawnoustrojowe rozwiązywano w sposób zbliżony. Tym sposobem omal równocześnie spisano w prawie litewskim (w 1588 r.) i koronnym (1589 i 1591 r.) zasady ustroju i funkcjonowania sejmików relacyjnych¹⁶. Kilkadziesiąt lat później stworzono, w obu częściach państwa prawie jednocześnie, urząd *starszego nad armatą*¹⁷. Również w następnym stuleciu, w obu członach federacji niektóre inne kwestie rozwiązywano w sposób podobny¹⁸. Dlatego też sejniki Wielkiego Księstwa żądały, podając sposób finansowania armii podatkami, aby *ad instar koronnych była repartita na województwo i powiaty*¹⁹.

Walka o zapewnienie marszałkowi wielkiemu litewskiemu pozycji nie gorszej od koronnego kolegi trwała długo – od 1569 do 1647 roku²⁰. Decyzja zwiększająca uprawnienia tych urzędników litewskich jednak, jak przypuszcza Tadeusz Wasilewski: *nie weszła w życie*²¹. Również później sejniki litewskie domagały się, *aby urzędy wszystkie w Koronie i w Koronie porównane były [...] adaequalitare należy Księstwu Litewskiemu z Koroną*²².

¹³ A. Rachuba, *Kandydaci Piotra Kochlewskiego do nowych urzędów litewskich w 1635 roku*, KH XCIX: 1992, z. 1, s. 91.

¹⁴ Zob. A. Tomaszek, *Sejm 1638 r. w obronie szlacheckiej równości*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” (dalej: CPH) XXXIX: 1987, z. 2, s. 27–29.

¹⁵ K. Avižonis, *Bajorai valstybiniam Lietuvos gyvenime Vazu laikais*, Roma 1975, s. 460.

¹⁶ St. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572-1632)*, Kraków 1984, s. 51–53.

¹⁷ Zob. H. Wisner, *Władysław IV Waza*, Wrocław 1995, s. 69. Nieco inną datę podają H. Lulewicz i A. Rachuba, *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kórnik 1994, s. 37.

¹⁸ Zob. J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, cz. I, Wrocław-Warszawa 1958, s. 56–57, 103–104, 254, 266.

¹⁹ Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BUWil), rkps F 7–12; 15/5963a (księga grodzka trocka za lata 1683–1686), k. 1106 v.

²⁰ *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz, Kraków 1932, nr 161, 162, 169–171, 174–176. Zob. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas 1938, s. 146–170.

²¹ T. Wasilewski, *Wielkie Księstwo*, s. 73.

²² *Akty izdawajemyje Wilenskoju Kommissijeju dlia Razbora DREWNICh Aktow* (dalej: AWAK) IV, Wil'na 1870, s. 54, instrukcja sejmiku brzeskiego na konwokację 1669 r.

W 1673 r. konstytucja sejmu pacyfikacyjnego postanowiła, iż podczas sejmu – *propozycję od tronu* przedstawiać mają *pieczętarze koronni w koronnych, a W.X.Lit. w interesach X.L.*²³. Na tej podstawie w 1676 r. propozycję przedstawiali kanclerze: koronny – Jan Leszczyński i litewski – Krzysztof Pac²⁴. Najpoważniejszym – jednorazowym – przedsięwzięciem zbliżającym prawo i ustroj obydwo części Rzeczypospolitej była *coaequatio iurium* z 1697 r. Ponieważ zagadnienie doczekało się stosunkowo obfitej literatury²⁵ można tylko wskazać najważniejsze postanowienia aktu. Były to: zakaz apelacji od wyroków Trybunału do sądów zadwornych, likwidacja obowiązku zatwierdzenia banicji lub infamii przez pieczętarzy, jak też szereg modyfikacji – na wzór koronny – procedury. Istotnym *novum* było też ograniczenie władzy hetmanów. Najwyraźniejszą, choć nie najważniejszą zmianą, było – wymuszone przez kilkadziesiąt lat praktyki, zastąpienie dekretów pisanych po rusku – pisanymi po polsku. Likwidowało to, jak wykazuje analiza zawartości ksiąg sądowych, rażący anachronizm – wyroki pisane alfabetem niezrozumiałym dla większości odbiorców²⁶.

Naturalnie starania o wprowadzenie niektórych rozwiązań koronnego prawa i ustroju do praktyki litewskiej nie były wstępem do zatracenia odrębności. Przeciwnie: doraźnie zwalczały one – rzeczywiste lub urojone – upośledzenie Wielkiego Księstwa i służyły zaakcentowaniu, że nie jest ono gorsze od Korony. Tendencje takie występowały już w XVI wieku – choćby z okazji poprawy brzeskiej II Statutu²⁷. Dobitnie ujął to w 1698 r. sejmik wileński: *jakoby Wielkie Księstwo Litewskie podobnym sposobem w prawach i zwyczajach swoich in toto z Koroną Polska porównać się mogło*²⁸. Również w latach 1698 i 1726 wprowadzono w Trybunale litewskim szereg roz-

²³ VL V, 108.

²⁴ Wł. Czaplinski, *Sejm w latach 1587-1696*, [w:] *Historia sejmu polskiego*, t. I pod red. J. Michalskiego, Warszawa 1984, s. 259. Rotacji nie zawsze przestrzegano, H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652-1763*, Poznań 1966, s. 227 n.

²⁵ J. Malec, *Coaequatio iurium stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Polską*, „Acta Baltico-Slavica” XII: 1979, s. 204-215; T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koroną od unii lubelskiej do początku XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” (dalej: ZH) LI: 1986, z.1, s. 45-62, G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės teisių sulyginimo – coaequatio iurium – įstatymo priėmimas 1697 metais*, [w:] *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, red. Z. Kiaupa, A. Mickevičius, J. Sarcevičienė, Vilnius 1997, s. 325-338.

²⁶ W końcu XVII wieku przejście na język polski nie wynikało – jak sądzi M. B. Topolska, *Z dziejów kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XVIII wieku*, [w:] *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku*, pod red. G. Błaszczyka i A. Kijasa, Poznań 1994, s. 173 – *ze zintegrowania się klasy rządzącej w obliczu rosnącego niebezpieczeństwa ze strony Rosji*. Wręcz przeciwnie – wśród panów litewskich zaczęło kształtować się stronnictwo prorosyjskie, zob. G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų prorusiškios grupuotes formavimosi pradžia*, „Lituanistica” nr 1 (25): 1996, s. 15-38.

²⁷ Zob. H. Wisner, *Polityczne uwarunkowania poprawy brzeskiej drugiego Statutu WXL* [w:] *1566 Metų Antrasis Lietuvos Statutas*, Vilnius 1993, s. 26.

²⁸ AWAK VIII, s. 344.

wiązań *podług zwyczaju koronnego*²⁹. Niejako przy okazji pacyfikowano nastroje litewskiej szlachty, chcącej zmniejszenia przewagi magnatów. Niektóre odrębności prawa i ustroju (jak choćby urzędy marszałka czy ciwuna) przetrwały do końca Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Niekiedy spontaniczne procesy unifikacyjne budziły jednak sprzeciw Litwinów. W 1699 r. szlachta brzeska protestowała: *choćaż WXLit muneribus et oneribus subiacemus, miara jednak lokciowa i waga różnych towarów polska, a nie litewska w używaniu u kupców servatur: zaczym in posterum to inconueniens nie było*³⁰.

Drugim paradoksem było to, że Litwa zachowując – prawnie – równorzędność wobec Korony, w coraz większym stopniu przesuwała się – faktycznie – na pozycję jednej z trzech, obok Małopolski i Wielkopolski, prowincji Rzeczypospolitej³¹.

W czasie pierwszych dwóch bezkrólewi Litwa domagała się pełnej równorzędności z Koroną. Żądano m.in. aby sejmy odbywały się kolejno: w Koronie i w Wielkim Księstwie³². *Conventus in Polonia et Lituania alternatim fiant [...]. Celebrandis conventibus loca assignentur, una vice Petricoviae, altera Vilnae, sive Varsoviae et Grodnae, aut Lublinae et Brestae*³³. Jednak śmierci Stefana Batorego instrukcja Wielkiego Księstwa żądała: *Król Pan nasz aby to asz trzecie[g]o roku w Litwie mieszkał, a dwie w Polsce, bo tesz skarb nasz dobrze mniejszy za odeszcziem Wołynia i Podlaszia*³⁴. Postulat ten powtarzano również w XVII i XVIII stuleciu³⁵. W 1632 r. Litwini wyraźnie już żądali co trzeciego sejmu u siebie³⁶. Dopiero w 1673 r. postanowiono, iż sejm taki miał się odbywać w Grodnie. W czasie sejmów grodzień-

²⁹ J. Michalski, *Studia nad reformą*, s. 94 n.

³⁰ AWAK IV, s. 63.

³¹ Polityczne podłoże procesu, zwracając przy okazji uwagę na niekonsekwencje terminologiczne polskiej historiografii, omówił Z. Kiaupa, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politines būklės Abiejų Tautų Respublikoje ir jos raidos 1569–1774 metais problemas*, [w:] *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, s. 383–394. Krytyczną ocenę ujęcia przez część literatury związku obu państw dała J. Kiaupienė, *The Grand Duchy of Lithuania in East Central Europe or once again about the Lithuanian-Polish Union*, „Lithuanian Historical Studies” II: 1997, s. 56–71. W tym kontekście, trafna uwaga G. Błaszczyka, *Rzeczpospolita w latach 1569–1795. Węzłowe problemy stosunków polsko-litewskich*, ZH LXIII:1998, z. 1, s. 64: *Litwa była prowincją Rzeczypospolitej, wspólnego państwa polsko-litewskiego, ale nie była prowincją polską.*

³² J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. I, cz. 1, Kaunas 1934, s. 326–327; I. I. Łappo, *Wielikoję Kniażestwo Litowskoje za wriemnia ot zakliuczenija Liublinskaj Unii do smierti Stefana Batorija (1569–1586)*, S. Peterburg 1901, s. 148.

³³ *Źródła dziejowe*, t. IV, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877, s. 34. Pisownię *Varsoviae* poprawiono wedle kopii: Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR) II, supl. nr 31

³⁴ AGAD, AR II supl., nr 63 (1).

³⁵ Zob: A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija*, s. 13 n., H. Wisner, *Rozróżnieni w wierze*, Warszawa 1982, s. 57; M. Jučas, *Parlamentaryzm litewski w XVIII wieku*, [w:] *Spoleczeństwo obywatelskie i jego reprezentacja (1493–1993)* pod red. J. Bardacha i W. Sudnik, Warszawa 1995, s.123.

³⁶ H. Wisner, *Rozróżnieni w wierze*, Warszawa 1982, s. 58.

szych pieczętarze litewscy mieli odpowiadać marszałkowi sejmowemu na witanie oraz – po zakończeniu obrad – na pożegnanie izby poselskiej³⁷. Postanowienia te zapadły pomimo oporu posłów koronnych i – zilustrowanego znaną fraszką Wacława Potockiego³⁸ – braku warunków w miejscu obrad³⁹. Ustaleń nie zawsze przestrzegano, co powodowało nader ostre w tonie żądania, *aby alternata prowincji WX Litewskiego obserwowana była*⁴⁰. Marginalizację polityczną Grodna za Augusta II w pewien, niedoskonały, sposób ilustruje nikły odsetek – 4,7% – odbytych tam rad senatorskich⁴¹. Również w czasach stanisławowskich sejmy odprawiano w Grodnie rzadziej, niż nakazywała to wspomniana wyżej konstytucja⁴². Odrębności Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzyjały także, funkcjonujące w XVI i XVII wieku konwokacje wileńskie⁴³ czy, już rzadziej – litewskie rady senatu⁴⁴.

Wykształcona droga praktyki – stosunkowo szybko, bo już w dobie batoriańskiej – alternata laski marszałka sejmowego oznaczała, że co trzecim sejmem kierować będzie obywatel Wielkiego Księstwa⁴⁵. O wyborze marszałka izby poselskiej powiadamiali króla i senatorów trzej posłowie – po jednym z każdej prowincji⁴⁶. W komisjach sejmowych trzecią część składu stanowili zwykle Litwini⁴⁷. Również w *deputacjach do konstytucji* lokowano po jednym senatorze z każdej z trzech prowincji⁴⁸. W obradach izby poselskiej, przynajmniej niekiedy, *zwyczaj był pięć głosów do jednej materii dawać (z Wielkiej Polski i Małej Polski po dwóch i jednego Litwina)*⁴⁹. Również jeśli chodziło o wotowanie na marszałka obowiązywała zasada alternaty: na poszczególnych sejmach głosowanie zaczynały pierwsze województwa poszczególnych prowincji, a więc krakowskie, poznańskie i wileńskie⁵⁰. Szlachta li-

³⁷ VL V, 108.

³⁸ J. Bardach, *Krewa i Lublin*, [w:] tegoż, *Studia z prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 1970, s. 60.

³⁹ H. Olszewski, *Sejm*, s. 185. Por. J. Lilejko, *Przebudowa Starego Zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673–1678*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, s. 129–145.

⁴⁰ *Diariusze sejmowe z wieku XVIII*, t. III, wyd. Wł. Konopczyński, Warszawa 1937, s. 50 n.

⁴¹ M. Markiewicz, *Rady senatorskie Augusta II (1697–1733)*, Wrocław 1988, s. 25.

⁴² R. Łaszewski, *Sejm polski w latach 1764–1793*, Warszawa-Poznań 1973, s. 93–94.

⁴³ Literaturę podaje H. Wisner, *Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV. Konwokacja wileńska oraz sejmiki przedsejmowe i relacyjne*, [w:] *Miscellanea Historico-Archivistica III*: 1989, s. 51–52.

⁴⁴ T. Wasilewski, *Litewskie rady senatu w XVII wieku*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 945, Historia LXVI, s. 45–62.

⁴⁵ Zob. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija*, s. 108 n.

⁴⁶ K. Avižonis, *Bajorai*, s. 127.

⁴⁷ S. Hołdys, *Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy*, Wrocław 1991, s. 99–100.

⁴⁸ H. Olszewski, *Sejm*, s. 241.

⁴⁹ H. Olszewski, *Sejm*, s. 285.

⁵⁰ H. Olszewski, *Sejm*, s. 209.

tewska domagała się w 1641 r.: *a jako unius corporis membra inferentis one-ribus trzeciej części podlega Wielk[ie] X.Lit tak aby też gospód część trzecia podczas sejmu Wielkiemu X. Litewskiemu należała*⁵¹. Nie był to bynajmniej problem marginalny. Podczas elekcji 1674 r. spór o gospody między Litwinami a Koroniarzami spowodował bójkę i zatarg na tyle poważny, że – jak pisał z pewną przesadą ówczesny pamiętnikarz: *ledwo nie przyszło do zerwania Księstwa Litewskiego z Koroną*⁵².

Stosunkowo niewielki odsetek przedstawicieli Wielkiego Księstwa podczas obrad sejmowych nie oznaczał⁵³, że ich głosu nie słuchano⁵⁴. O zmajoryzowaniu Litwinów nie mogło być mowy. Skutecznie zapobiegała temu zasada zgody, niezbędnej do podejmowania uchwał. Stąd w 1652 r. wysłuchano nawet – wypowiedzianego przyciszonym głosem – zdania, które przyniosło Władysławowi Sicińskiemu pewną, nienajlepszą, sławę...

Od 1673 r. izba poselska miała wybierać deputatów do konstytucji, *aby tylko po dwóch ex gentibus iuxta antiquas consuetudines bywało*⁵⁵. W praktyce bywało różnie, zarówno wcześniej jak i później, z parytetem prowincji w tych deputacjach⁵⁶. W 1654 r. do sądu sejmowego nad Filipem Obuchowiczem – za poddanie Smoleńska – wybrano 24 deputatów: *z każdego narodu po ośmi*. Było to, jak deklarowała konstytucja, rozwiązanie jednorazowe⁵⁷. Niemniej stosowano je – jak wykazują badania Zbigniewa Szcząski – również przez cały wiek następny⁵⁸. W pierwszej kapitule Orderu Niepokalanego Poczęcia miało być – wedle planów Władysława IV – ośmiu Koroniarzy i czterech Litwinów⁵⁹. Na pole elekcji w 1632 r. *prowadziły trzy bramy symbolizujące trzy główne prowincje Rzeczypospolitej*⁶⁰. W 1686 r. wojewoda poznański Krzysztof Grzymułtowski, zawierając pokój z Rosją, uży-

⁵¹ AGAD, AR II, nr 1202, s. 6.

⁵² J. A. Chrapowicki, *Diariusz, cz. I: lata 1656–1664*, Warszawa 1978, opr. T. Wasilewski, wstęp: s. 56.

⁵³ Choć – jak zauważyli A. Filipczak-Kocur i Wł. Czapliński, *Udział senatorów w pracach sejmowych za Zygmunta III i Władysława IV*, „Przegląd Historyczny” (dalej: PH) LXIX: 1978, z. 4, s. 670, 674, senatorowie litewscy wykazywali *stosunkowo dużą aktywność polityczną i w przeważającej ilości wypadków zjawiali się w liczbie większej niżby to wypadło z ich procentowego udziału w senacie*.

⁵⁴ Zob. S. Hołdys, *Praktyka*, s. 104–107, 115.

⁵⁵ VL V, 101.

⁵⁶ H. Olszewski, *Sejm*, s. 295.

⁵⁷ VL IV, 479. Zob. W. Kłaczewski, *W przededniu wojny domowej w Polsce. Walka sejmowa lat 1664–1665*, Lublin 1984, s. 74.

⁵⁸ Z. Szcząska, *Sąd sejmowy w Polsce od końca XIII do końca XVIII wieku*, CPH XX:1968, z.1, s. 101, 112, 114, 118; tegoż, *Sądy sejmowe w Polsce w II połowie XVIII wieku*, mszps., Biblioteka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, s. 168 n.

⁵⁹ Zob. H. Wisner, *Władysław IV Waza*, Warszawa 1995, s. 127.

⁶⁰ W. Kaczorowski, *Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r.*, Opole 1986, s. 204. Podobnie było i w 1669 r., zob. J. A. Chrapowicki, *Diariusz, cz. II*, opr. A. Rachuba i T. Wasilewski, Warszawa 1988, s. 508.

skaf obietnicę wypłaty 900 000 zł. Korona miała z tej sumy otrzymać 600 000 zł., Litwa zaś – 300 000 zł.⁶¹.

Taka pozycja Wielkiego Księstwa wynikała, przy podobieństwie ustroju i – w znacznie mniejszym stopniu – prawa, z przyczyn demograficznych i ekonomicznych. W dobie pierwszych dwóch Wazów dochody i wydatki skarbu Korony przewyższały – w przybliżeniu – trzykrotnie dochody i wydatki skarbu litewskiego⁶², później zaś proporcje te były – dla Litwy – jeszcze mniej korzystne⁶³. Podczas sejmu w 1703 r. posłowie litewscy postulowali wystawienie przez Koronę 36 tysięcy wojska przez Litwę zaś – 12 tysięcy⁶⁴. Podczas sejmów posłowie koronni, niekiedy z pełną przesadą, wypominali jej przedstawicielom tę dysproporcję dochodów⁶⁵.

Wśród Litwinów istniało jednak poczucie przygniatań przez Koroniarzy⁶⁶. W styczniu 1635 r. Albrycht Stanisław Radziwiłł pisał: *baczę, by dbać o prerogatywy Księstwa Litewskiego, które, przyznaję nie bez bólu, niszczyją każdego dnia*⁶⁷. Owo baczenie miało nader różne kształty. Krzysztof Radziwiłł nakazał posłowi upickiemu na sejm warszawski 1618 r.: – – *Gdy o compositii gatka będzie, starać się, aby do namawiania sposobów przy koronnych posłach litewscy też byli deputowani, i żeby równo ta compositia Polakom jako i Litwie służyła. W czym zakładać się instruktiami i dawną narodu naszego affectatią. Nawet i prawem, które się tu pociągnąć może*⁶⁸. Janusz Radziwiłł podczas sejmu 1637 r. groził jego zerwaniem, jeśli nie weźmie on pod uwagę dezyderatów Litwy⁶⁹. Krzysztof Chodkiewicz swój podpis na akcie elekcji Jana Kazimierza opatrzył zastrzeżeniem: *salvis iuribus Ecclesiae Catholicae Romanae et immunitatibus Magni Ducatus Lithuaniae*⁷⁰. A. St. Radziwiłł z kolei nie chciał przyłożyć pieczęci do przywileju na podczaszostwo litewskie dla, świeżo ożenionego z litewską wdową, Ko-

⁶¹ Zb. Wójcik, *Epilog traktatu Grzymultowskiego w roku 1686*, [w:] *Trudne stulecia. Studia z dziejów XVII i XVIII wieku*, pod red. Ł. Kądzioły, W. Kriegseisena i Z. Zielińskiej, Warszawa 1994, s. 30. *O sumach moskiewskich*: J. Maroń, *Echa traktatu Grzymultowskiego na sejmach 1688 i 1688/1689 r.*, [w:] *Studia z dziejów nowożytnych*, pod red. K. Matwijowskiego, Acta Universitatis Wratislaviensis 1059, Historia LXXI, s. 95–103.

⁶² A. Filipczak-Kocur, op. cit., aneks: wykresy 1–4.

⁶³ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 501–502.

⁶⁴ J. Poraziński, *Sejm lubelski w 1703 r. i jego miejsce w konfliktach wewnętrznych na początku XVIII wieku*, Warszawa 1988, s. 82.

⁶⁵ J. Seredyka, *Sejm zawiedzionych nadziei*, Opole 1981, s. 79, przyp. 11.

⁶⁶ Przykładowo: A. St. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2: 1637–1646, wyd. A. Przyboś i R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 215.

⁶⁷ A. St. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 1: 1632–1636, s. 413.

⁶⁸ AGAD, AR II, supl. 293.

⁶⁹ J. Dziegielewski, *Radziwiłłowie postami sejmów w czasach Władysława IV*, [w:] *Miscellanea Historico-Archivistica III*: 1989, s. 31.

⁷⁰ H. Wisner, *Wielkie Księstwo Litewskie – Koroną Polska – Rzeczpospolita*, PH LXVII:1976, z. 4, s. 577.

roniarza – Krzysztofa Potockiego⁷¹. Wiązało się to z, wyrażaną stale od czasu unii lubelskiej, obawą przed wyparciem Litwinów z urzędów przez mieszkańców Korony. Dlatego też tym pierwszym przyświecała, przypomniana niedawno przez Ewę Dubas-Urwanowicz, zasada: *wżdy lepiej, że będziem mieli jakiego takiego Litwina na tym miejscu, niżby prawego Polaka*⁷². Nie ma potrzeby omawiać znanej sprawy sporu o biskupstwo wileńskie dla Bernarda Maciejowskiego, gdzie Litwini postawili na swoim⁷³. Takie stanowisko drażniło jednak mieszkańców Korony, dysponującej przecież liczniejnymi beneficjami. Ponad ćwierć wieku później – w 1632 r. Litwini prosili: *Aby w Łuckiem i Kijowskiem biskupstwach względem zmniejszenia X. Lit. przez Unią i względem dobrej części iurisdictioni duchownej, którą te biskupstwa w Litwie mają, alternata była polskiego i litewskiego narodów*⁷⁴. Prymas Jan Wężyk odrzekł wówczas, że to niemożliwe, bo Korona strzec będzie swoich urzędów, tak jak Litwa swoich. Później Litwini powtarzali również i ten postulat⁷⁵. W II połowie XVII wieku istniały tylko nieliczne – po trzy w każdym kierunku – przesunięcia z litewskich dygnitarstw i urzędów senatorskich na analogiczne koronne⁷⁶. Wielkie Księstwo przestrzegało też alternaty infuły wendeńskiej⁷⁷.

Wielkie Księstwo – w myśl hasła: *nie powinniśmy, Litwa, słuchać prawa koronnego*⁷⁸ – nie wszystkie konstytucje przyjmowało. Brakowało w tym zacierzwienia. W grę wchodziły interesy państwa, jego elity, czasem – Kościoła. Jeśli przepis je naruszał – prawo odrzucano⁷⁹, jeśli zabezpieczał – przyjmowano *in toto*⁸⁰. Reguła korzystna dla jednych, nie zawsze zadowalała innych. Stąd w 1637 r. lekarz królewski Maciej Vorbek-Lettow musiał zrzec się urzędu ławnika wileńskiego, groziło to bowiem – w myśl konstytucji sejmowej 1633 r. – utratą szlachectwa. *Rozumiem tedy, że allata hac constitutione, żaden się statutem WXL zastonić i bronić nie może*⁸¹ – uzalił się ten, nie tyl-

⁷¹ A. St. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 2, s. 442.

⁷² E. Dubas-Urwanowicz, *Stosunek Korony do unii z Litwą w latach 1562–1574*, „Studia Podlaskie” V: 1995, s. 18.

⁷³ Ostatnio: J. Rzońca, *Spór o biskupstwo wileńskie na sejmach schyłku XVI wieku* [w:] *Wilno-Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. II, pod red. E. Feliksiak, Białystok 1992, s. 23–52.

⁷⁴ Biblioteka Kórnicka, rkps. 345, k. 46 v. Wspomina też o tym H. Wisner, *Rozróżnieni*, s. 137–138; tegoż, *Unia*, Warszawa 1988, s. 197.

⁷⁵ AWAK IV, s. 54, sejmik brzeski 1669 r.

⁷⁶ Zob. St. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław 1990, s. 17.

⁷⁷ A. St. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 2, s. 438.

⁷⁸ H. Wisner, *Rozróżnieni*, s. 65, V. Raudeliūnas, H. Wisner, *Z dziejów*, s. 953.

⁷⁹ Przykładowo: A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 2, s. 431.

⁸⁰ Zob.: VL III, 378; por. A. Lityński, *Prawnokarna ochrona Trybunału Koronnego*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” XIII: 1979, z. 1, s. 112.

⁸¹ M. Vorbek-Lettow, *Skarbnica pamięci*, opr. E. Galos i F. Mincer, Wrocław 1968, s. 113. Por. VL III, 806.

ko lekarz, ale i niedokończony prawnik. Stopniowo, w końcu XVI w., pojawiła się praktyka, niekiedy zanikająca i nie wolna od wyjątków, uchwalania odrębnych ustaw dla każdej części Rzeczypospolitej⁸². Jednak *sprawy o zasięgu ogólnopaństwowym umieszczano w konstytucjach koronnych*⁸³. Niekiedy – jak w przypadku zwołania w 1651 r. pospolitego ruszenia, któremu Litwa była przeciwna, konstytucja koronna służyła do złamania oporu szlachty litewskiej⁸⁴. Niemniej – jak sądzi Henryk Wisner – odrębne konstytucje litewskie mogły *świadczyć co najmniej o trwającej odrębności Litwy i Korony Polskiej*⁸⁵.

Znane było przywiązanie obywateli Wielkiego Księstwa do III Statutu⁸⁶. Kodeks ten służył nie tylko do akcentowania litewskiej odrębności w Rzeczypospolitej. Stanowił również – jak wyżej wskazano – barierę, prawda: niezbyt szczelną, przed Koroniarzami szukającymi urzędów i nadań ziemskich.

Statutowe normy były korzystniejsze, od prawa koronnego, dla dysydentów zamieszkujących Wielkie Księstwo, stąd też powoływali się na nie w sądach⁸⁷. Wspominali to również podczas konwokacji 1632 roku⁸⁸. Z biegiem czasu, gdy polityczni protektorzy litewskich protestantów przyjmowali katolicyzm, czynnik ten tracił na znaczeniu. Wśród samych dysydentów litewskich żywa była, przynajmniej w I połowie XVII wieku, chęć zachowania odrębności, również w szczegółach liturgii, od współwyznawców z Korony⁸⁹. Przepisy III Statutu służyły również obronie uprawnień wyznawców prawosławia⁹⁰.

Akcentowały odrębność państw i praw odrębne deputacje do poprawy tych ostatnich: koronna i litewska i to zarówno w XVII jak i XVIII⁹¹ stuleciu.

⁸² Zob.: A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija*, s. 128–144, H. Wisner, *Wielkie Księstwo Litewskie – Korona Polska*, s. 581–582.

⁸³ H. Olszewski, *Sejm*, s. 362.

⁸⁴ H. Wisner, *Kilka uwag o sejmie i konstytucjach sejmowych I połowy XVII wieku*, CPH XXII: 1970, z. 2, s. 182–183.

⁸⁵ H. Wisner, *Konstytucje Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie Wazów*, CPH XXIX: 1977, z. 2, s. 211.

⁸⁶ Zob. J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, [w:] tegoż, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Warszawa 1988, s. 67 n., J. Malec, *Walka szlachty litewskiej o zachowanie III Statutu w drugiej połowie XVIII wieku*, CPH XLIV: 1992, z. 1–2, s. 65–72.

⁸⁷ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, cz. II, Poznań 1843, s. 129.

⁸⁸ J. Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych*, Warszawa 1986, s. 30.

⁸⁹ U. Augustyniak, *Źródła do badania stosunków wyznaniowych i narodowościowych w Wielkim Księstwie Litewskim XVII w. w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, [w:] *Miscellanea Historico-Archivistica VII*: 1997, s. 160.

⁹⁰ T. Chynczewska-Hennel, „Do praw i przywilejów dawnych”. *Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w.* [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI XVIII w.*, pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i in., Warszawa 1993, s. 53–60.

⁹¹ Zob. W. Kaczorowski, *Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r.*, Opole 1986, s. 263–267, J. Michalski, *Studia nad reformą*, s. 57, 104, 254–275, 288.

Wielkie Księstwo zachowało też *ius legationis* i znaczną samodzielność we wspólnych z Koroną poselstwach do Moskwy⁹². Poselstwami w tamtym kierunku, niekiedy też do Szwecji, wspólnie kierowali Koroniarz i Litwin⁹³. Niechętnie stanowisko polityków litewskich wobec unii hadziackiej wiązać należy nie tylko z obawą o uszczuplenie jego terytorium, ale również z odmienną polityką wobec Rosji⁹⁴. Polityka zagraniczna Litwinów w XVII wieku mogłaby nawet wskazywać – w skrajnym ujęciu Zbigniewa Wójcika – na *próby zerwania unii jagiellońskiej*⁹⁵. Odrębność miała jednak swoje granice: szlachta litewska była – jak wykazał Andrzej Rachuba – w 1664 r. *szczególnie czuła* na dworskie próby oderwania Litwy od Korony⁹⁶. W 1695 r. radziwiłłowski klient Stanisław Niezabitowski wyraźnie odróżnił od niej Wielkie Księstwo, zapisując w swym dzienniku: *Jm. p. Sienicki stolnik chełmski odjechał z Słucka do Polski*⁹⁷. Tak więc pod koniec XVII stulecia Litwa zachowywała odrębność nie tylko w przekonaniu własnych obywateli, ale – co trudniejsze – w oczach cudzoziemców. De Mongrillon – sekretarz poselstwa francuskiego w Polsce pisał wówczas: *Nie podlegając bowiem Polsce, Litwa jest z nią związana tylko unią, celem utworzenia jednego organizmu*⁹⁸. W połowie następnego stulecia artykuł *Lithuanie* w *Encyklopedii Diderota* stwierdzał jednak: *c'est un grand pays de l'Europe, autrefois indépendant, & présentement uni á la republique & á couronne de Pologne, avec titre de grand duché*, następnie zaś referował dzieje kraju oraz warunki unii z Koroną⁹⁹. Artykuł *Droit de Pologne* istnienia odrębnego prawa litewskiego w ogóle nie zauważał. Błąd ten sprostowano w późniejszym wydaniu z Liworno¹⁰⁰.

W epoce saskiej, ściślej: *w ostatnim piętnastoleciu panowania Augusta II można* – jak twierdzi Jacek Staszewski – *zaobserwować w polityce królewskiej [...] przywrócenie Litwie jej równorzędnego z Koroną miejsca w sys-*

⁹² H. Wisner, *Posłowie i poselstwa litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV*, KH LXXXVIII: 1981, z. 3, s. 629–645; *Historia dyplomacji polskiej*, t. II: 1572–1795, pod red. Zb. Wójcika, Warszawa 1982, s. 118, 119, 123, 261.

⁹³ *Historia dyplomacji polskiej*, s. 270. Niekiedy też wspólnie przyjmowali posłów moskiewskich, zob. A. St. Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 1, s. 422.

⁹⁴ Zob. M. Szwaba, *Litwa wobec unii hadziackiej 1658 r.*, [w:] *Studia wschodnie*, pod red. K. Matwijowskiego i R. Żerebika, Wrocław 1993, s. 33–37.

⁹⁵ Z. Wójcik, *Wielkie Księstwo Litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich*, „Przegląd Wschodni” I: 1991, z. 3, s. 557–593. Por. tegoż, *The Separatist Tendencies in the Grand Duchy of Lithuania in the 17th Century*, „Acta Poloniae Historica” LXIX: 1994, s. 55–62.

⁹⁶ A. Rachuba, *Litwa wobec sądu nad Jerzym Lubomirskim*, KH XCIII: 1987, z. 3, s. 691.

⁹⁷ St. Niezabitowski, *Dzienniki 1695–1700*, wyd. A. Sajkowski, Poznań 1998, s. 69.

⁹⁸ M. de Montgrillon, *Pamiętnik sekretarza ambasady francuskiej w Polsce pod koniec panowania Jana III oraz w okresie bezkrólewia i wolnej elekcji po jego zgonie (1694–1698)*, wyd. Ł. Częścik, Wrocław 1982, s. 73.

⁹⁹ *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, arts et des métiers...*, t. IX, Neufchâtel 1765, s. 591–592.

¹⁰⁰ W. Wołodkiewicz, *Obraz systemu prawnego Polski w Encyklopedii Diderota* [w:] *Parlament, prawo, ludzie*, Warszawa 1996, s. 347–351.

*temie ustrojowym Rzeczypospolitej*¹⁰¹. Kwestia ta godna jest chyba dogłębszej analizy, zarówno na płaszczyźnie politycznej jak i ustrojowej¹⁰². Wstępnie, przynajmniej jeśli chodzi o kwestie ustrojowe¹⁰³, trudno przyjąć tezę toruńskiego badacza. Sami zaś Litwini, pod rządami kolejnego Wettina, stwierdzili w instrukcji sejmiku kowieńskiego: *Litwa tylko tym się odróżnia nie od jednej prowincji Korony, ale od obu razem, że ma swoich ministrów wojennych*. Ten sam sejmik deklarował też *nierozdzielność prowincji litewskiej z prowincjami Wielką Polską i Małą Polską*¹⁰⁴. Ówczesni pisarze polityczni przeznaczali Litwie rolę trzeciej części Rzeczypospolitej. Stanisław Dunin-Karwicki taką właśnie część sejmowych obrad planował na terenie Wielkiego Księstwa¹⁰⁵. Stanisław Leszczyński widział zaś w poszczególnych radach ministerialnych jednego ministra dla każdej z trzech prowincji, czym – jak zauważył Władysław Konopczyński: *po cichu likwiduje dualizm polsko-litewski*¹⁰⁶. Łatwiej też podzielić pogląd Jerzego Michalskiego – dotyczący epoki bezpośrednio następującej – w *czasach panowania Stanisława Augusta [...] Wielkie Księstwo Litewskie stawało się coraz bardziej jedną z trzech prowincji Rzeczypospolitej, a nie jednym z dwóch złączonych unią państw*¹⁰⁷. Przyjdzie to jeszcze łatwiej, jeśli uczynimy zastrzeżenie: stawało się praktycznie jedną z prowincji, prawnie bowiem nadal było państwem sfederowanym. Rozdwojenie to widać w ujęciu Wincentego Skrzetuskiego – autora ówczesnego *compendium* ustroju Rzeczypospolitej: *Podział jej polityczny, czyli do prawa krajowego stosowany, jest na Wielką Polskę, Małą Polskę i Litwę. Wszędy albowiem o trzech prowincjach i o trzech narodach wzmianka, i we wszystkich rządzących się okolicznościach, trzy te narody porządek między sobą, przodkowania kolej i równość zachowują. Że zaś Litwa później do Polski przyłączona, ma swój osobny skarb, osobne wojsko, osobny Trybunał, osobnych wojny i pokoju ministrów i osobne niektóre prawa, stąd drugi polityczny Królestwa podział na Koronę i Wielkie Księstwo Litewskie*¹⁰⁸. Niekonsekwencję tę można również zauważyć w dobie Sejmu

¹⁰¹ J. Staszewski, „Postanowienie wileńskie” z 1701 r. i jego wpływ na unię polsko-litewską w czasach saskich, ZH LI: 1986, z. 1, s. 95.

¹⁰² Choć – oczywiście – akcentowała litewską odrębność szlachta zgromadzona w 1698 r. pod Puzewiczami, zob. B. Dybaś, *W sprawie traktatu puzewickiego z 1698 r. i jego następstw*, ZH LIII: 1988, z. 3–4, s. 93.

¹⁰³ Jeśli chodzi o sztukę – przyjąć można poglądy J. Staszewskiego, op. cit., s. 95. Dodać należy, że *castrum doloris* wystawione w katedrze wileńskiej po śmierci Augusta II zawierało m.in. portret króla Imci między herbami Koronnym, Litewskim i Saskim, zob. M. Morka, *Uroczystości pogrzebowe w Wilnie po śmierci Augusta II*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa*, s. 157.

¹⁰⁴ Cyt. za: M. Jučas, *Parlamentaryzm litewski*, s. 118.

¹⁰⁵ Wł. Konopczyński, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku*, Warszawa 1966, s. 38.

¹⁰⁶ Wł. Konopczyński, *Polscy pisarze*, s. 112, zob. też: H. Olszewski, *Doktryny prawnoustrojowe czasów saskich (1697–1740)*, Warszawa 1961, s. 265, 273.

¹⁰⁷ J. Michalski, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach Stanisław Augusta*, ZH LI: 1986, z. 1, s. 97.

¹⁰⁸ W. Skrzetuski, *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1782, s. 13.

Wielkiego: sejmik kowieński w 1790 r. zażądał zmniejszenia – w równych proporcjach – liczby koronnych i litewskich ministrów. Zastrzegł jednak: *co zaś do krzesel senatorskich i liczby posłów, te aby w równej każdej w koronnych prowincji (to jest w trzeciej części) były liczbie*¹⁰⁹.

Stan faktyczny symbolizowało wyznaczenie podczas elekcji Stanisława Augusta – podobnie jak i podczas wcześniejszych wyborów – trzech bram, osobno dla każdej prowincji¹¹⁰. Czasy stanisławowskie wyróżniły się również szeregiem koncepcji zacieśniających dotychczasowy związek, albo zgoła – likwidujących wszelkie odrębności.

Trzeci paradoks stanowiło wskazanie, reformującemu się w tej epoce ustrojowi Korony gotowych już wzorców do naśladowania, funkcjonujących na Litwie. Raz było to rozwiązanie sprawdzone od dwóch stuleci: Stanisław Konarski i Hugo Kołłątaj zalecali wprowadzenie w Koronie, na wzór litewskiej praktyki, instytucji stałego marszałka sejmikowego¹¹¹. Innym razem – sprawnie uchwalona ustawa o porządku sejmikowania w Wielkim Księstwie¹¹². H. Kołłątaj stawiał też Koronie za wzór sposób sądenia litewskiego Trybunału *compositi iudicii*¹¹³. Niedostępnym dla Korony wzorem była litewska struktura administracji terytorialnej – nawet Sejm Wielki nie zdołał całkowicie doprowadzić do jej unifikacji¹¹⁴. Podczas sejmu koronacyjnego 1764 r. *na modelusz litewski* – jak pisał Jędrzej Kitowicz – *stworzono urzędy nowe, których przedtem nie było: jednego sekretarza koronnego świeckiego i trzech pisarzy wielkich koronnych świeckich*¹¹⁵. Wątpliwości w tej materii nie pozostawiła i sama konstytucja tego sejmu: *przyczyniamy urzędy [...] pisarzy świeckich w Koronie ad normam pisarzy W.X.Lit*¹¹⁶. Wreszcie III Statut, zawierający przecież zapożyczenia również z prawa polskiego¹¹⁷, znano w Koronie¹¹⁸, a nawet stosowano bezpośrednio. Wyraźnie stwierdził to Teodor Ostrowski – znany pisarz prawniczy i wykładowca prawa w pijarskich kolegiach: *prawo litewskie [...] w niedostatku koronnego, zawsze*

¹⁰⁹ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, Wilno (dalej: BLAN), F. 233–126, s. 55.

¹¹⁰ Zob. J. A. Chrościcki, *O polu elekcyjnym z roku 1764* [w:] *Entre cour et jardin*, „Roczniki Humanistyczne: Historia Sztuki” XXXV: 1987, z. 4, s. 130.

¹¹¹ St. Konarski, *O skutecznym rad sposobie*, t. IV, Warszawa 1923, s. 268–269; H. Kołłątaj, *Listy Anonima i prawo polityczne narodu polskiego*, wyd. B. Leśnodorski i H. Wereszycka, t. I, Warszawa 1954, s. 346.

¹¹² Zob. A. Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*, Katowice 1988, s. 60.

¹¹³ H. Kołłątaj, op. cit., s. 260. Proponował on wszakże – dla odmiany – rozciągnięcie niektórych praw koronnych na Wielkie Księstwo, tamże, s. 205, 234.

¹¹⁴ B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1951, s. 334–336.

¹¹⁵ J. Kitowicz, *Pamiętniki czyli historia polska*, opr. P. Matuszewska, Warszawa 1971, s. 156.

¹¹⁶ VL VII, 363.

¹¹⁷ K. Avižonis, *Lietuvos Statutai* [w:] *Rinktiniai raštai II*, Roma 1978, s. 75–76. Choć nie zawsze uwidocznione w tekście, zob. J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. I, cz. 2, Kaunas 1936, s. 138–139.

¹¹⁸ Por. Z. Kolankowski, *Zapomniany prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego „Kompendium sądów Króla Jegomości”*, Toruń 1960, s. 48.

w sądach naszych miewa swoją powagę¹¹⁹. On też, omawiając zbrodnię obrazy majestatu, zauważył: *Brakuje jeszcze w prawie koronnym przepisu na takowych zbrodniów, ale ten niedostatek Statut Litewski [...] zastępuje*¹²⁰. Pisarz ten ocenił: *w wielu artykułach prawodactwo koronne nie dorównywa doskonałości litewskiego: w tym lepszość jego i większa z zdrową polityką stosowność widocznie okazuje się*¹²¹. Postulował również, aby w koronnym sądzie grodzkim zasiadało trzech sędziów *za przykładem Prowincji Litewskiej, która zdawna władzę starościńską, na wzór swych sądów ziemskich, trzech sędziów powagą, prócz starosty, umiarkowała*¹²². Niekiedy fascynacja uczonego pijara instytucjami Wielkiego Księstwa sięgała nawet zbyt daleko: nie zauważył bowiem popularnych w Koronie sądów polubownych¹²³. Dlatego uznał, że *sąd kompromisarski albo polubowny dawniej w Litwie tylko znany, dopiero w Koronie po roku 1776 na rozpoznanie spraw nawet ziemskich przyjęty i pro inappellabili poczytany*¹²⁴.

Szlachta koronna postulowała też wprowadzenie w kwestiach szczególnych rozwiązań zaczerpniętych ze Statutu. Kodeks ten dwakroć przyjęto też za podstawę wspólnych prac kodyfikacyjnych¹²⁵.

Od 1764 r. pojawiły się w zarówno w Koronie jak i w Litwie kolejne równoległe instytucje upodabniające ich ustrój, Komisje: Skarbowa i Wojskowa. Wówczas też proponowano idące w tym samym kierunku prace kodyfikacyjne- koronne i litewskie¹²⁶.

Stanisław August był przecież Litwinem: *Któren jako pierwszy dzień swój ujrzał w Litwie, tak bronić Jej prerogatyw winien* – stwierdził podczas obrad Sejmu Wielkiego marszałek konfederacji litewskiej Kazimierz Nestor Sapieha¹²⁷. Króla jednak, zgodnie z przytaczaną wielokrotnie opinią Władysława Konopczyńskiego: *nęciła [...] sława pierwszego kontynuatora dzieł Zygmunta Augusta: bo przecież wszystko, co od XVI wieku zrobiono w tym kierun-*

¹¹⁹ Cyt. za: J. Bardach, *Statuty litewskie*, s. 65.

¹²⁰ T. Ostrowski, *Prawo cywilne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1787, s. 321. Wspomina o tym Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski 1750–1802, Warszawa 1956*, s. 204.

¹²¹ *Prawo kryminalne angielskie przez Wilhelma Blakstona zebrane a przez x. T. Ostrowskiego S.P. wytłumaczone i uwagami do prawa polskiego stosownemi pomnożone*, t. II, Warszawa 1786, s. 295–296. Wspomina o tym Z. Zdrójkowski, op. cit., s. 204.

¹²² *Prawo kryminalne angielskie*, t. II, s. 104. Problem ten wymaga jednak prześledzenia, Z. Zdrójkowski, op. cit. s. 181, nie kwestionuje wywodów T. Ostrowskiego.

¹²³ Zob. ujęcie porównawcze: K. Sójka-Zielińska, *L'assistance dans la résolution des conflits dans les pays slaves du nord (rapport de synthèse)*, Recueils de la Société Jean Bodin LXV: 1998, s. 317–330.

¹²⁴ T. Ostrowski, *Prawo cywilne*, t. II, Warszawa 1787, s. 95. Z. Zdrójkowski, op. cit., s. 66, również i tych wywodów nie podaje w wątpliwość.

¹²⁵ J. Michalski, *Studia nad reformą*, s. 249, J. Bardach, *Statuty litewskie*, s. 67–69.

¹²⁶ J. Michalski, *Zagadnienie*, s. 100 n.; J. Malec, *Próby ściślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764–1786*, „Lituanio-Slavica Posnaniensia” (dalej: LSP) II: 1987, s. 168 n. Józef Sanguszko proponował nawet ułożenie wspólnego kodeksu dla wszystkich trzech prowincji, Wł. Konopczyński, *Polscy pisarze*, s. 305.

¹²⁷ Biblioteka Narodowa, Warszawa, rkps II 6687, k. 39 v.

ku [...] polegało na ujednostajnieniu, a nie na zjednoczeniu administracji obu krajów¹²⁸. Co najmniej równie ważnym motywem zachodzących przemian było – typowe dla Oświecenia – dążenie do stworzenia jednolitego państwa wolnego od partykularyzmów. Idący w tym kierunku projekt z 1766 r. – *Ucalenie unii Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną* przewidywał – najogólniej – złączenie komisji skarbowych i wojskowych oraz zniesienie rozdziału kompetencji pieczętarzy koronnych i litewskich. Ograniczałoby to władzę kanclerzy litewskich, dlatego też obydwaj urzędnicy, opuszczając na dłuższy czas *Warszawę*, *zademonstrowali królowi swoją odeń niezależność i uniemożliwili wydawanie reskryptów i dokumentów dotyczących Wielkiego Księstwa Litewskiego*¹²⁹. Projekt – wobec perspektywy zgodnego sprzeciwu Litwinów – zarzucono¹³⁰.

Do istniejących wcześniej instytucji, w których Litwa – dysponująca trzecią częścią konsyliarzy i senatorów – była tylko jedną z trzech prowincji, przybyła wówczas Rada Nieustająca. Wspólnym organem obu państw był też Departament Wojskowy Rady¹³¹. Całą Rzeczpospolitą obejmowała również działalność Komisji Edukacji Narodowej. Nie budziła ona sprzeciwu, wyczulonych na punkcie swej odrębności Litwinów¹³². Stanisław Kutrzeba wyjaśnił, iż komisja *nie miała charakteru władzy*. Stanowisko to skrytykował – szerzej nie uzasadniając – Bogusław Leśnodorski¹³³. Można wskazać jeszcze jeden, nader istotny element. Do podziału dóbr pojezuickich powołano bowiem dwie odrębne, dla Litwy i Korony, Komisje Rozdawnicze¹³⁴. One były chyba najważniejsze: dzieliły wśród szlachty – dla każdej prowincji osobno – majątki ziemskie.

W tej epoce Litwini, naturalnie, stale akcentowali odrębność Wielkiego Księstwa¹³⁵. W 1764 r. posłowie Wielkiego Księstwa żądali utworzenia arcybiskupstwa wileńskiego. Uzasadniali to istnieniem archidiecezji dla Małopolski i Wielkopolski. Do realizacji tego postulatu wówczas nie doszło. Dziesięć lat później domagali się włączenia marszałków powiatowych do senatu¹³⁶. Żądania zwiększenia liczby senatorów litewskich powtarzały się – nadal bezsku-

¹²⁸ Wł. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Kraków 1917, s. 92.

¹²⁹ J. Michalski, *Zagadnienie*, s. 103.

¹³⁰ J. Malec, *Próby*, s. 172–175, J. Michalski, *Zagadnienie*, s. 104.

¹³¹ Wcześniej koncepcję Komisji Skarbowej i Wojska, składających się z – w równych proporcjach – przedstawicieli trzech narodów, przedstawił Szczęsny Czacki, zob. Wł. Konopczyński, *Polscy pisarze*, s. 309.

¹³² Choć niekiedy sejmiki litewskie żądały rozdzielenia budżetów koronnego i litewskiego, zob. instrukcja sejmiku trockiego z 21 VIII 1786, Biblioteka Jagiellońska, rkps. 5103, 25°.

¹³³ Dyskusję omawia J. Malec, *Próby*, s. 179–180.

¹³⁴ Zob. K. Góźdź-Roszkowski, *Sytuacja prawna „dyplomatycznych” posiadaczy dóbr ziemskich pojezuickich w Polsce u schyłku XVIII wieku*, Łódź 1988, s. 9 n., 67 n.

¹³⁵ Ostatnio: M. Jučas, *Działalność władz rosyjskich w dążeniu do zniesienia państwowości litewskiej na przełomie XVIII-XIX wieku* [w:] *Ziemie północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772–1815*, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Toruń 1996, s. 49.

¹³⁶ J. Malec, *Próby*, s. 169–170, 180.

tecznie – jeszcze kilkakrotnie aż po sejm grodzieński 1793 r.¹³⁷. Uchwalone w 1768 r. *prawa kardynalne* petryfikowały stosunki Korony i Wielkiego Księstwa¹³⁸. Litwa zwalczała konsekwentnie inne próby unifikacji: jej posłowie przyczynili się do odrzucenia na sejmie 1780 r. wspólnego dla całej Rzeczypospolitej projektu kodyfikacji przygotowanego pod kierunkiem Andrzeja Zamoyskiego – *Zbioru praw sądowych*¹³⁹. Instrukcje sejmowe domagały się wówczas: *Statut WXL we wszystkim quam strictissime et zelosissime utrzymać upraszamy*¹⁴⁰. Program walki o równouprawnienie Litwy był – jak świadczy przykład Antoniego Tyzenhauza – jednym z elementów zapewniających popularność wśród jej obywateli i ułatwiających karierę¹⁴¹. Należy zgodzić się z poglądem, który wyraził Mecislovas Jučas: *idea odrębności Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach Rzeczypospolitej Obojga Narodów była w XVIII wieku nadal żywa*¹⁴². Słuszność ma jednak również J. Michalski, twierdzący, że partykularyzm Litwinów: *ograniczony do pewnych drugorzędnych kwestii nie występował przeciw jedności państwa*¹⁴³. Odrębności te nie były – w skali Rzeczypospolitej – istotne: nominowanie senatorów litewskich do deputacji nie przez monarchę, lecz – w jego imieniu – przez kanclerza litewskiego, czy też zasiadanie – w czasie sejmów skonfederowanych – marszałków sejmowej konfederacji litewskiej obok ich koronnych odpowiedników¹⁴⁴.

Poczucie jedności Rzeczypospolitej Obojga Narodów ostatecznie ukształtowało się za rządów pierwszego Wazy i – jak wykazują badania Edwarda Opalińskiego – wyraźnie narastało w chwilach zagrożenia¹⁴⁵. Stąd w 1610 r. szlachta wilkomierska uważała, że w sprawach podatków na wojnę inflancką *nam z bracia naszą P.P. Poliaki jako in communi negotio trzeba się było słusznie porozumieć*¹⁴⁶. W II połowie XVII w. posłowie nowogródzcy Jan Kiersnowski i Jan Starliński, jadąc na sejm, przyrzekali m.in., że *unum sentire będziemy z Panami Koronnemi posłami et unionem sacrosancte fermare*¹⁴⁷. Marszałek sejmu konwokacyjnego 1733 r. – pisarz litewski Michał Mas-

¹³⁷ R. Łaszewski, *Sejm polski w latach 1764–1793*, Warszawa-Poznań 1973, s. 64.

¹³⁸ Tamże, s. 176.

¹³⁹ E. Borkowska-Bagieńska, „Zbiór praw sądowych” Andrzeja Zamoyskiego, Poznań 1986, s. 318, tamże literatura.

¹⁴⁰ Litewskie Centralne Archiwum Historyczne, Wilno, SA 5918, k. 526 v.

¹⁴¹ Zob. St. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. I, Londyn 1970, s. 103, 133–134.

¹⁴² M. Jučas, *Parlamentaryzm litewski*, s. 123.

¹⁴³ J. Michalski, *Rzekoma próba oderwania Wielkiego Księstwa Litewskiego od Rzeczypospolitej po I rozbiórce*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie*, s. 181.

¹⁴⁴ Zob. R. Łaszewski, *Sejm polski*, s. 35–36, 88–89.

¹⁴⁵ E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652*, Warszawa 1995, s. 28–29. Współistniało ono – chyba – z poczuciem jedności stanu szlacheckiego, tamże, s. 89.

¹⁴⁶ BUWil, F7-13 887, k. 155.

¹⁴⁷ AGAD, Zbiór Branickich z Suchej 124/147, s. 167. Podobne zlecenie dla posłów słonimskich z 1608 r., Biblioteka Czartoryskich, MNK 750c.

salski wzywał wówczas: *Postępująca litewska Pogoń chwalebnyim krokiem sprzężona z Orłem, gdzie starożytna podciwość i stawa prowadzić Cię będzie, idź [...] nie zatartą piaskiem niepamięci drogą, ale znanym i utorowanym [...] traktem, strzeż się, ażebyś się nie potknął koniu, trzymajmy się razem, gdyż istnieje dużo niebezpieczeństw od obcej potencji*¹⁴⁸. Dla Litwinów wspólne państwo to miła *Ojczyzna nasza Korona Polska i W[ielkie]o Ks[ięstw]a Lit[ewskiego]*¹⁴⁹. Poczucie wspólnoty współistniało jednak ze świadomością odrębności Litwy historycznej. Stąd już w 1616 r. szlachta osmiańska poleciła, aby jego posłowie wypełniali swój mandat *całości i bezpieczeństwa Rzeczypospolitej, zwyczajów dawnych narodu naszego Wielkiego Księstwa Litewskiego pilno postrzegając*¹⁵⁰. Trzy lata później szlachta nowogrodzka domagała się zaś, aby konstytucje sejmowe oddawano posłom Wielkiego Księstwa uwierzytelnione przez litewskich pieczętarzy¹⁵¹. Partykularyzmy były więc ważniejsze dla Litwinów¹⁵², dla Rzeczypospolitej jako całości były zdecydowanie mniej istotne, choć należało się z nimi liczyć.

Dopiero sytuacja międzynarodowa doby Sejmu Wielkiego pozwoliła na swobodę manewru i zmianę ustroju Rzeczypospolitej. Wówczas też zauważyć można ostatni już paradoks: gdy – zdawałoby się – idea państwa unitarnej zwyciężyła, jej zwolennicy musieli jednak wycofać się i zgodzić na szereg koncesji dla Wielkiego Księstwa. Konstytucja majowa – wnosząc wyłącznie z jej tekstu – milcząco zniósła odrębność Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach państwa. *O Litwie i Litwinach nie ma w tekście mowy* – stwierdził Juliusz Bardach – *jeśli nie liczyć wzmianek o Wielkim Księstwie Litewskim w tytule monarchy oraz podpisu marszałka konfederacji litewskiej*¹⁵³. Uchwalone 20 października 1791 r. *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów* podkreślało jednak równorzędność Korony i Litwy w ramach Rzeczypospolitej. We wspólnych komisjach wojska i skarbu zasiadać miała połowa Koroniarzy, połowa zaś – Litwinów. Obowiązywać miała tam alternata *prezydencji*. *Zaręczenie* zachowywało też odrębną hierarchię – analogiczną jednak do koronnej – urzędników litewskich. Litwa miała również zachować własny skarb i sądownictwo skarbowe. Ponadto odrębne pozostały: Trybunał i asesoria, z siedzibą w Wilnie¹⁵⁴.

¹⁴⁸ Cyt. za: A. Lisek, *Litwini na sejmie elekcyjnym w 1733 roku*, [w:] *Z dziejów XVII i XVIII wieku*, pod red. J. Kwaśnika, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 1627, s. 141–142.

¹⁴⁹ BLAN, rkps F 198-4, k. 1 v., 11 VIII 1632 r.

¹⁵⁰ H. Wisner, *Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV*, s. 64.

¹⁵¹ H. Wisner, *Przedsejmowy sejmik nowogrodzki w latach 1607–1648*, PH LXIX:1978, z. 4, s. 683.

¹⁵² Szerzej: A. B. Zakrzewski, *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec odrębności Litwy w ramach Rzeczypospolitej*, [w:] *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosos Kunigaikštystės patirtis*, red. D. Kuolys i in., Vilnius 1998, s. 261–277.

¹⁵³ Podstawowe ujęcie: J. Bardach, *Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska*, PH LXXXII: 1991, z. 3–4, s. 383–410.

¹⁵⁴ J. Michalski, *Zagadnienie*, s. 122 n.

W epoce Sejmu Wielkiego unifikacja ustroju Litwy i Korony pogłębiła się, nie została jednak ukończona. Litwa zachowała jednak swoją – cokolwiek zmniejszoną – odrębność od Korony¹⁵⁵. W okresie konfederacji targowickiej pojawiły się dążenia do powrotu do stanu sprzed konstytucji majowej lub – nawet – *całkowitego wyodrębnienia Wielkiego Księstwa od Korony*¹⁵⁶. Stąd brały się m.in. propozycje utworzenia osobnej Szkoły Rycerskiej dla Litwy¹⁵⁷. Byłaby to zmiana w porównaniu ze stanem wcześniejszym. W 1778 r. bowiem – jak to określił ks. Wojciech Bagiński: *W korpusie kadetów trzecią część szlacheckiej młodzieży litewskiej pomieszczono*¹⁵⁸. Ostatecznie sejm grodzieński poprzestał na zaznaczeniu dualizmu państwa przez wprowadzenie dwóch – a nie, jak poprzednio, trzech – prowincji i podziale Komisji Skarbowej. Przedsięwzięciom tym brakowało jednak konsekwencji – zachowano wspólne komisje: edukacji, policji i wojskową. Tak więc – jak stwierdził badający tę problematykę Jerzy Malec – *odrodzenie się na Litwie dążeń do jej pełniejszej odrębności sprowadzało się [...] w praktyce do zapewnienia Litwinom większej samodzielności w komisjach rządowych*¹⁵⁹.

Wobec rychłego upadku państwa polsko-litewskiego nie miało to jednak w praktyce większego znaczenia.

Można pokusić się o wskazanie czynników, które w ciągu wieków upodabniania się prawa i ustroju obydwu części Rzeczypospolitej proces ten przyspieszały i spowalniały.

Unifikację przyspieszały:

1° interesy szlachty litewskiej, chcącej – wzorem szlachty koronnej – rozluźnić zależność od magnaterii.

2° interesy monarchy i potrzeby finansowe państwa łaknącego wyższych dochodów skarbowych – tu przydatne były rozwiązania fiskalne przejęte z Korony (*pomiara włóczna*, rewizja nadań, *kwarta – donatywa na aparat wojenny*).

Unifikację opóźniały:

1° niechęć magnaterii obawiającej się utraty wpływów politycznych i ekonomicznych, wynikających z piastowania odrębnych urzędów litewskich

¹⁵⁵ W sejmie Litwa zachowała status jednej z trzech prowincji, zob. A. Šapoka, *Gegužės 3 d. Konstitucija ir Lietuva*, „Lietuvos Praeitis” I:1940, z. 1, s. 68. Również w pierwszą rocznicę uchwalenia ustawy rządowej dziękowali królowi delegaci trzech prowincji, W. Szczygielski, *Referendum trzciemajowe*, Łódź 1994, s. 387.

¹⁵⁶ J. Malec, *Sejm grodzieński 1793 roku a unia polsko litewska*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie*, s. 149.

¹⁵⁷ Zob. Ł. Kądziela, *Między zdradą a służbą Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 66, 88. Autor przedstawia też inne koncepcje, s. 109 n., 119, 126.

¹⁵⁸ *Rękopis X. Bagińskiego dominikana prowincji litewskiej (1747–1784)*, wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1854, s. 94.

¹⁵⁹ J. Malec, *Sejm grodzieński 1793*, s. 152.

2° przywiązanie obywateli Wielkiego Księstwa – bynajmniej nie bezgraniczne – do własnego, dobrego prawa¹⁶⁰.

3° w znacznie mniejszym stopniu – gwarancje bezpieczeństwa wszystkich świątyń chrześcijańskich zawarte w III Statucie¹⁶¹ jak też inne przepisy odpowiadające *postulatom wyznań reformowanych*¹⁶².

Niektóre elementy nowe satysfakcjonowały wszystkich: urzędy powstałe w 1635 r. dawały szlachcie litewskiej – splendor, królowi – możliwość nagrodzenia zasług i zobowiązania na przyszłość nimi obdarzonych. Podobne korzyści uzyskiwali i pośredniczący magnaci¹⁶³.

Rodzi się pytanie: co spowodowało, że pomimo daleko posuniętej unifikacji ustroju Litwini nie zgodzili się na zlikwidowanie odrębności politycznej?

Zbliżeniu uległa przecież kultura polityczna, struktura ustrojowa państwa (tu Korona czerpała też z litewskich doświadczeń), jego dochody, upodobniła się – przynajmniej w pewnym stopniu – struktura społeczna. Polonizacja, przynajmniej językowa, objęła praktycznie całą szlachtę, spory odłam mieszczaństwa i – niekiedy – włościan. Zjawiska te nie stały jednak na przeszkodzie w zachowaniu i rozwinięciu poczucia odrębności *narodu politycznego* Litwy historycznej. W kulturze Wielkiego Księstwa po unii lubelskiej zauważyć można bowiem zjawisko *lituanizacji*. Polegało ono na nawiązywaniu w twórczości literackiej do dziejów Litwy, wprowadzaniu do sztuk teatralnych postaci z litewskiej historii – Giedymina, Olgerda i Jagiełły. Miał w tym pewien udział Kościół – przez propagowanie litewskich i ruskich błogosławionych i świętych. Do dziejów Litwy i jej – zwłaszcza znakomitszych obywateli – nawiązywano również w okolicznościowych kazaniach z okazji inauguracji sesji Trybunału¹⁶⁴. Powstawało tym sposobem, wedle określenia zajmującej się tym fenomenem Magdaleny Ślusarskiej: *bardzo istotne z punktu widzenia świadomości zbiorowej poczucie więzi z przeszłością kraju, czyli Litwy*¹⁶⁵.

Czynniki te – i inne, które należy jeszcze zbadać – spowodowały że, aż do końca istnienia wspólnego państwa, Litwie daleko było do utraty odrębności w ramach Rzeczypospolitej.

¹⁶⁰ K. N. Sapieha stwierdził podczas sesji 28 VI 1791 r.: *statut litewski stał się rzeczą świętą dla Litwy; nieco potrzebuje on odmiany stosownie do okoliczności teraźniejszych, ale całkowity grunt jego chce nienaruszenie zachować prowincja nasza*, zob. A. Lityński, *Nieznanne materiały do projektu kodeksu Stanisława Augusta*, CPH XXX: 1978, z. 2, s. 227.

¹⁶¹ W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej*, Warszawa 1996, s. 26.

¹⁶² Zob. J. Bardach, *Statuty litewskie*, s. 57.

¹⁶³ Zob. A. Mączak, *Klientela*, Warszawa 1994, s. 143–144, 146.

¹⁶⁴ M. Ślusarska, *Litewskie kaznodziejstwo trybunalskie czasów stanisławowskich o „miłości ojczyzny, zgodzie i jedności obywatelów”*, [w:] *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, s. 195, 214.

¹⁶⁵ Też, *Kultura literacka Wilna w dobie stanisławowskiej. Zarys wybranych zagadnień*, „Wiek Oświecenia” XIV:1998, s. 111; też, „Co w Polsce Naruszewicz, to ty jesteś w Litwie”, czyli o litewskich sentymentach Felicjana Wykowskiego [w:] *Senosios raštijos*, s. 279 n.

LES PARADOXES DE L'UNIFICATION DU DROIT ET RÉGIME POLITIQUE DANS LE GRAND DUCHÉ DE LITUANIE ET LA COURONNE DU XVIe AU XVIIIe S

Résumé

Pendant la durée de quelques centaines d'années de l'union entre la Couronne de Pologne et le Grand Duché de Lituanie les régimes politiques des deux États se sont fortement rapprochés, le droit – bien moins. Ce rapprochement se faisait par le truchement d'une réception du modèle polonais et de celui repris par la Pologne des pays occidentaux. Ces phénomènes s'accompagnaient de paradoxes. Voici le premier: la modernisation de la Lituanie au XVIe s. effaça jusqu'à un certain point ses particularités dans la République. Le système juridique en Lituanie était équivalent de celui de la Couronne, mais en effet la Lituanie devenait l'une des trois provinces de la République commune, ce qui était le résultat de la moindre densité de la population et des moindres revenus de la trésorerie.

À l'époque des Lumières on s'aperçoit d'un deuxième paradoxe: les institutions copiées sur celles de la Couronne – comme les diétines, la structure de l'administration territoriale – se sont tellement développées qu'elles servirent d'exemple à la Couronne plus attachée à la tradition et moins susceptible à la modernisation. Le sentiment de particularité de la Lituanie toujours présent fit que du temps de la Grande Diète (1788–1792) la liquidation de ces différences n'a pas eu lieu. Les partisans d'un État unitaire étaient obligés d'accepter une représentation égale de la Couronne et du Grand Duché dans les organes du gouvernement et à conservation de certaines particularités du droit, des offices et des revenus de la trésorerie.